

Ак-Довурак-
Кара-Даш

Ачы-буян-
ныг ава

№ 84 (18511)

1925 чылдың
агуст 31-де үшүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Салдар өрттэ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июль

15

вторник

Тываның
аныяк сайгар-

лыкчыларының шуулганынга
Москваның, Новосибирски-
ниң болгаш Томскиниң биз-
нес-школаларының консуль-
тантылары киржир.

ТР-ниң Аныяктар болгаш
спорт херектериниң талазы-
биле яамызының «Тыва – сай-
зыралдың девискээри» деп
телевилелге дүүштүр организа-
цияны аныяктарның «Дүрген-
2014» шуулганы Тывага июль
14-тен ажылын эгелзэн. Тургус-
тугун чачыл езугаар шуулган
Тывада кожуунда чараш бойдус
турмуш Дүрген-оруу деп
ерге турисчи слет хевирлиг
олуп эртер. Шуулганын ор-
ганизацияларының дыңнадып
турарын езугаар алырга, аңаа
киржириниң чагыын республи-
каның 17 кожуунундан, а ол
шкаш тыва студентилерниң
аңгыс чер-чурттуглар бөлүктө-
ннен база Россияның 15 ре-
гионундан киирген.

(Уланчызы 2-ги арында).

Дүргенде «Дүрген» шуулганы

Тыва – сайзыралдың девискээри

Аныяктар шуулганының киржикчилери. 2013 ч.

Хүннүң медээзи

Тывага тураскааткан

Тыва Республиканың Ча-
зааның болгаш федералдыг
«Родина» деп төөгү журна-
лының Россияның болгаш
Тываның демнежилгезиниң
100 чылынга база Кызыл
хоорайның үндезилеп тур-
густунганының 100 чылынга
тураскаадып кады кылган
телевилели күүсеттинген,
чырыкче ол үндүрүлгениң
тускай номери үнүп келген.

Журналдың 7-ги үндүрүл-
гези Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.В.Кара-оол-биле
интервью-биле эгелзэн. Ол ре-
гионнуң эрткен, амгы болгаш
келир үелеринге тураскааттын-
ган. 100 арынның телевилелде
архив документилен, кай-
гамчык фото-чуруктарны бир
дугаар парлаткан сурагылыг эр-
темденнерниң материалдары
кирген.

Ында фактылар делегей-
ниң болгаш Россияның төөгү-
зүн дамчыштыр көстүп турар.
«...улуг Россияның онзагай та-
лаларын долузу-биле көөрүн
күзеп чоруур кижилерге Тыва-
га кээрин сүмелээр ийик мен.
Бистиң чуртувустун ол онзагай
девискээри чүгле чоннарны
болгаш регионнарны каттыш-
тырган эвес, культура амыды-
ралдарын безин каттыштырган
российжи күрүнениң онзагай
чоруун билип алырынга кай-
гамчык арганы тургузар» –
деп, республикага 2014 чыл-
дың майдан бээр ажылдап
келген, тускай үндүрүлгениң
харысалгалыг редактору
Сергей Антоненко бижзэн.

Номерге парладыр мате-
риалдарны шилип ап тура, чаа
чүүлдерни, эртемге үндези-
лелдин болгаш бижиттинген
чүүлдү канчаар ажылдап кыл-
ганын барымдаалаан бис. Бо
ажыл бедик утка-шынарлыг
болгаш аажок солун болган»
– деп, Тываның информатиза-
ция болгаш харылзаа сайыды
Органа Натсак чугаалаан.

Протекторатты тургузары-
ның дугайында политиктиг
шиитпирниң кайы хире нарын
болганын төөгү эртемнериниң
доктору Владимир Дацышен
«Таңды-Тыва. Урянхай бол-
гаш Россия-2014 чыл» деп
материалында таныштырып
турар.

gov.tuva.ru-дан алган.

Кайы хире чоруп турарыл?

100 чылдың тудуглары

Россия биле Тываның демнежил-
зының 100 чылы болгаш Кызыл хоо-
райның тургустунганындан бээр 100

чылынга уткуштур кылып турар тудуг-
ларның амгы үеде байдалын сонуурган
көрээлиңер. Бо талазы-биле ТР-ниң Ту-

дуг болгаш коммунал ажил-агый чаар-
тылганының яамызының дыңнадып ту-
рары-биле алырга мындыг:

Тываның хөгжүм-шии театрының
чаартылгазы. Тудуг ажылдарынче 2013
чылда 90 000,0 муң рубль көрдүнгөн. Феде-
ралдыг бюджеттен – 63 100,0 муң рубль,
республика бюджетинден – 26 900,0 муң
рубль. Тудуг албан чери – КБУ «Капитал
тудуг эргелели». 2014 чылдың февраль
айда сценаның тудуу доозулган. Театр ча-
нында сесерликтин чаартылгазы адакта-
лып, ногаанчыдылга ажылы кидин түлүк.

Улусчу чогаадылга бажыңы. Ту-
дуг албан чери – «Компас» КХН. Тудуг
ажылдарынче 2013 чылда 85 500,0 муң
рубль көрдүнгөн. Федералдыг бюджет-
тен – 60 000,0 муң рубль, республика
бюджетинден – 25 500,0 муң рубль. Ту-
дугнуң телевилели езугаар вестибюльду,
биче залдарны, репетиция залын, ТР-ниң
Культура яамызының өрээлдерин эде ту-
дары көрдүнгөн. Иштики каасталга ажыл-
дары болгаш даштыкы ханаларны чылыг-
лап база национал хевир-биле каастаар
хемчеглер чоруп турар. Амгы үеде чаарт-
тылган оран-бажыңны барык белем деп
болур. План езугаар 2014 чылдың август
15-ке чедир тудуг доостур ужурлуг.

(Уланчызы 2-ги арында).

Бистинц кор

Кызыл хоорайның 100 чылынга

Оруктар чаартылгазы

Аныяк республиканың төвү, күчүлүг Улуг-Хемниң кыдында Кызыл хоорай ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларының аайы-биле шапкын сайзырап турар. Ол бүгү ажил-агыйның бир кол өззэнге аай-дедир аргыштырылга судалы — оруктар хамааржыр.

Найысылалдың оруктарында чаартылга ажилы майда-ла эгелзэн. Кызыл партизаннар, Шетинкин-Кравченко, Найырал, Чүлдүм, Тыва эки турачылар, Комсомольская болгаш Московский кудумчуларында аргыштырылга оруктарының септелгезин «Восток» КХН-ниң орукчулары кылып турар. Хоорайның төвүнде Комсомольскаядан Чүлдүм кудумчузунга чедир кызаа турган орукту калбартып, асфальт-биле шыпкан. Ам автомашиналарның аай-дедир эртеринге болгаш чада улус кылаштарына таарымчалы кончуг апарган. Ындыг болзажок, ам-даа чедир кылыр ажилдар хей: кудумчу чырыдылгасын тургузар болгаш оруктуң кыдыын дургаар кылаачыдылганы чорудары база планда кирген. Ол чоокта «Долаан» базаары автомашиналар шөлү кылдыр эде чаартылган. Ында чүгле баш таарар тек ол черниң хевирин үрөп артканы чаржынчыг.

Кочетов биле Красноармейская белдириңде Чүлдүм кудумчузунуң ол кеззэнде кылаа орукту база калбартыпкан. Ол девискээрниң кырган аштары ап каапкан, автома-

шиналарны чурум чыскаалдыг тургузар черни аңаа тудары көрдүнгөн. Шынап-ла, улуг, бичии автомашиналар хүнден хүнге хөйү-биле немежи-п турар. Хоорайның төвүнде бо оруктар ооң мурнунда кызыы боорда, машиналарның тырлыр чери турган. Чада улус безин арай деп-ле бо орукту эртер чүве. Ам ында байдал өскерлип, чаартылган. «Хоорайның аргыштырылга оруктарын чаартып септээринге 35 кижини хаара туткан. «Мону кылып дооскаш, Кызыл партизаннар кудумчузунда орукту улаштыр кылыр бис. Орукчулар ажилды шалыпкын доозар дээш кызымак ажилдап турарлар» — деп, «Восток» КХН-ниң мастери Александр Санаа чугаалады.

Орук тудуунга хереглээр улуг-биче машина-техниказын башкарып турар чолаачыларның болгаш чаңгыс аай хептерлиг орукчуларның эртенден орай кежээге чедир ажилдап турарын эрткен-дүшкен кижини бо-ла эскерип каар. Хоорай иштинин аргыштырылга оруктары, шынап-ла, эргижирзэн. Ам ону таарымчалыг кылдыр чаартканын демдеглээр апар. Кудумчуларда кызаа оруктарын алгыдып, автомашиналар турар шөлдерни кылган. Ынчалза-даа чамдык чолаачылар машиналарын кайы хамаанчок тургузуп турар. Корум-чурумга кажан черле чаңгыгар бис?! Ол хире таарымчалыг эки байдалдарны тургузарга-даа, херекке албастыр бис.

Найысылалдың чиге мурнуу талазында Ангар бульварындан Эрзин-Тес уунче долганьп чоруур орукка чедир септелге ажилдары база кидин түлүк чо-

руп турар.

Кызыл хоорайның чаартылгазының дугайында чамдык чурттакчылар өөрзөн сеткилин чажырбайн чугааладылар.

— Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызы база хей чылдар дургузунда Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызынга болгаш депутат ажилдың үүлезин-даа чүктеп эрткен болгай силер, Бадарчы Сенгиевич, найысылалдың чаартылгазының дугайында чугаалап көрүңерем.

Бадарчы Седей, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызында хоочуннар чөвүлелиниң даргазы: «Найысылалдың чаартылып турары каракка дораанна илдиге бээр-дир. Тудуглар туттунуп турар, кудумчуларда эрги оруктар амгы үениң чаа хевиринче «хуулуп» кылдырган. Ылаңгыя Дружба кудумчузунуң оруктары таарымчалыг, шевергин апарган. Бо орук соңгаар хоорайларда ышкаш болур, кудумчу чырыдылгасын кылыр, аңаа савалыг чечектерни азып каар, чер санай чечек-чимис тарып чорбас. Орук ажил-агыйы чүгле найысылалда звес, республиканың девискээринде кидин түлүк чоруп турар. Чоокта чаа федералдыг деңгелче кирген чеди кожуунуң оруу эде чаарттынары өөрүнчүг. Ол дээрже Кызылдан Өвүр кожуунуң девискээринге чедир оруктур. Республикавыс хүнден хүнге эки талаже хөгжүп бар чыдарын демдегледип тур мен».

— Хей чылдар дургузунда чолаачылап келгениңерни чугаа аразында билдим. Оруктар болгаш орук шимчээш-кининге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Ортун Дидим-оолович.

Ортун Саая, хоочун чолаачы: «Кызыл — Красноярск аразында чолаачы мергежилмни ажылгап, доктаамал ажилдап чоруп турар мен. Чолаачы кижиге оруктар каалама дески-ле болза эки. Ынчангаш сөөлү үеде эскергеним, кайда-даа оруктарның чаарттынып турары эки-дир. Хоорай иштинде кызыы оруктар калбарган, светфорларны чер-черлерде тургускан база машиналар тургузар черлерни төпте таарымчалыг кылдыр кылган. Орук шимчээш-кининге хамаарыштыр, чолаачы кижини дүрүмнү эки билер болгаш сагып чоруур болза, кандыг-даа шаптараазын турбас, озал-ондак болбас ужурлуг».

Шынап-ла, орук дээрже кандыг-даа күрүнениң кол дамыры. Орук ажил-агыйы кайы хире сайзырап турарыл, ол чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдери оон чугула хамааржыр. Бистиң республиканың орук ажилы турум хөгжүлдени ап, хүнден хүнге чаарттынып кел чыдары өөрүнчүг.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Тоужу кожуун

Көдээ ажил-агыйда

Кожуунда 2080 иви бар. «Өдүгөн» КУБ-та — 1264, хууда дузалал ажил-агыйынга — 440, хуу кижилерде — 760. Ивини 35 өг-бүлө азырап өстүрүп турар. Бо чылын 440 анайны доруктуруп ажаап алган.

«Суурнуң социал хөгжүлдизи» деп тускай сорулгалыг программа езугаар 2009-2014 чылдарда 4 ивижи өг-бүлө чурттаар оран-сава субсидияларын алган. Ивижи өг-бүлелерни деткири-биле 2014 чылда 20 майгынны июль

айда бээр, оларның 5-жи майгыннарны алган. Бо чазын ТР-ниң Дээди Хуралының хүннери Тоужуга эрткен. Депутаттар ол айтырыгны шийтирилээрин аазаан.

Ынчангаш чоокта чаа 50 муң рубль сертификатты олар тус черниң чагыргазына дамчыткан, ам чүгле эки шынарлыг, күштүг рацияны кайыын садып алырын шийтирлеп турар. Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылының байырлалында ивижилерге ону белек кылдыр тыпсыр.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

Чазылары сумуда балык болбаазырадыр цехти Сайдаш Кол ажыткан.

Бүдүрүлгө доңурган, ыштаан, кадырган балык болгаш оон эдинден котлеталарны кылып турар. Ылаштан балык ыштаар дериг-херекселди боттарының күжү-биле кылып алган. Бүдүргөн продукциязын кожуунуң садыгларында дужаап турар.

Адыр-Кежиг сумузунда Айдыс Сат хлеб аймааның болгаш кондитер кылыгларының бүдүрүлгезин ажыткан. Манчы-хуужуурну кылгаш, кожуунуң садыгларында дужаап турар.

Ий сумузунда «Алдын» деп кафени Алдынмаа Күнзек

ажыткан. Аңаа байырлалдар эрттирип, чайгы дыштанылга лагериниң өөреникчилерин керээ езугаар чемгерип турар.

Тоора-Хем сумузунда Болат Тюлюш Азас хөлде дыштанылга баазасын ажыткан. Оон девискээринде 3 бажыңны туткан. Чунар-бажыңның тудуу доостур четкен. Аңаа турган 12 бажыңга капитал септелге негеттинип турар.

Ырбан сумузунда Ирина Незнамова хлеб аймааның болгаш кондитер кылыгларының бүдүрүлгезин ажыткан.

Сыстыг-Хемде Олег Манчимаа балык болгаш чайгаар үнген кат-чимис аймаан болбаазырадыр бүдүрүлгени ажыткан.

«Тыва — арыг-силигний болгаш корум-чурумнуң девискээри»

Тоора-Хем сумуда эрткен чазын бок төгөр чаа черни кылган болгаш аңаа ажилдаар тускай специалисти керээ езугаар чалаан.

Чурттакчы чон кайы хамаанчок бокту төп кааптар, ынчангаш бок талазы-биле бүгү ажилды хайгаараар ажилчыны тургускан. Ол бокту аңгылаар, целофанны өрттедир дээш, оон-даа өске. Амдызында ол специалист-биле 1 айның керээзин чарган, ам ону узадырын шийтирилзэн. Оон аңгыда бок төгөр контейнерлер болгаш машинаны чагыткан. Неделя санында тус черниң албан черлериниң ажилдакчылары, 9-11 класстың өөреникчилери, ажил чок улустарны хаара тудуп, быжыглан девис-

кээрлерин база Азас хөлче орукту олар арыглап турар. Албан черлери болгаш хуу бажыңнар даштынга чечектерни олурткан.

Арагалаашкыга удур демиселде улусчу дружиналар, полиция ажилдакчылары, хөй-ниити организациялары демнежип алгаш, онаап каан кудумчуларын кезип, арага садып турар «адрестерни» тодарадып, хуу садыгларда арага-дары садарының чурумун сагып турарына (дыштаныр хүнде болгаш хоойлу езугаар) удаа-дараа хыналдаларны чорудуп турар. Ынчалза-даа арагалаашкын айтыры эң чидиг болуп артышаан. Ынчангаш ажилды улам күштелдирери чугула.

«Спортту — бажыңнар чанынче»

Кожуунда ниитизи-биле 5 спортчу шөлдерни тургускан. Сыстыг-Хемде — 1, Ийде — 1, Тоора-Хемде — 2, Салдамда — 1. Чоокку үеде Хамсыра суурга спортчу шөлчүгешти тургузары планда кирген. Оруктуң ырак-узаа-биле спортчу дериг-херекселдер чедиреринге бергедээшкinner тургустунуп турар.

Өскүстерниң чурттаар оран-савазы

2013 чылда өскүс уругларга ийи аал чурттаар 6 бажыңны туткан болгаш 12 уругну бажың-биле хандырган. Оларның 5-и суд шийтири езугаар бажыңны алган. Бо чылын бажың тудуп алыры-биле тус чер чагыргазы черни аңгылаан, документилери белен. Ам чүгле ТР-ниң Өг-бүлө болгаш ие-чаштар агентилелиниң шийтири езугаар ниити оочурда турар өскүс уругларга бажыңнарны тудар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

«Восток» КХН-ниң орук ажилчынары ажил үезинде.

Шаандан тура тывалар далган ышкаш довуракты Кара-Даш даандан алгаш, эттээн хой кежи алгыларга чаап, сирип алырга, өлгө өтпөс, хүнге катпас, хирикпес, торгу дег ак кайгамчык шынарын эскерип ажыглап чорааннар.

Чоорту бүгү Тываның чону аъттыг-хөлдүг чедип кээп, ол довуракты чүдүрүп алпарып, ажыглап турганнар. Сөөлзүредир билдингени болза, хоюг ак довурак дээрге даг-дүгү барының дем-дээ ол болган. Ону тывалар бурун шагдан бээр билер турган. Кара-Даш деп дагдан даг-дүгүнүң даштарын тыпкаш, тывыжын аар өртекке садып-сайгарып алыры-биле даг-дүгүнүң хевирлерин Россия, даштыкы чурттарже чорудупкан. Тыва даг-дүгүнүң дугайында чугаалар Россияга, Францияга, Польшага тарай берген. Удатпаанда Польшадан инженер Синицкий, Англиядан Кабаш, Япониядан Голиз Само, Сайдиро Тахато Тывага даг-дүгүн сонургал чедип келгеннер. Ынчалза-даа даг-дүгүн бүдүрүп кылырын, садарын Хемчиктин нояны оларга чөпшээрэвээн.

1906 чылда октябрь, ноябрь айларда француз инженер Шалон база Аленго баштаан бөлүк даг-дүгүн сонургал көрүп чорааш, Париж хоорайга баргаш, Плерро мынчаар бижээн: «Хөвөң ышкаш чинге удазыннарлыг кайгамчык эки шынарлыг даг-дүгү-дүр. Ол черниң чону ону казып тыварына чөпшээрел бербеди. Хомуданчыг-дыр».

1912-1913 чылдарда К.И.Иваницкий Хаан Чазааның чөпшээрелин алза-даа, оон чүнү кылганы билдинмес. 1927 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының ажылдакчызы К.Л.Островский даг-дүгү бар черни шыңгыы шинчилээн.

Даг-дүгү болбаазырадыр күштүг комбинатты тургузар дээш, Тыва Арат Республика ССРЭ-биле керээни 1932 чылда чарган. Даг инженери К.С.Филатовка ниити удуртулганы дагып, шинчилел кылыры-биле Тываже экспедицияны чоруткан. Красноярскиге хамааржыр «Енисейстрой» деп салбырының геология шинчилел партиязының удуртукчузу подполковник Стряпчевтов, геолог В.А.Шубин олар эчизинге чедир шинчилел ажылын кылып чоруткан. Ол үеде дизельдиг электростанцияны, пекарняны, школаны, клубту, Чкалов, Пушкин кудумчуларынга чуртталга бажыңнарының тудугларын эгелээн.

1953 чылда «Тыва даг-дүгү» комбинаттын тударын соксаткан. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтышкынын езугаар 1958 чылда комбинаттын тудуун катап эгелээн. Чурттуң 200 ажыг заводтары комбинат тудуунга киришкен. 1954 чылда Бүгү-эвилелдин комсомолчу тудуу кылдыр чарлаптарга, чурттуң кайы-даа булуңнарындан комсомолчулар путевка-биле келгеш, комбинаттын

Даг-дүгү чүдүргөн машиналарның Абазаже чоруп турары.

Ак-Довурак — Кара-Даш

Д.К.Дүктен-оолдун найыралдыг бригадазы. Ол бригадага 13 аңгы нацияның улустары ажылдап турган.

болгаш хоорайның тудуунга улуг үлүг-хуузуң кириген. Баштайгылар — улуг аар чүкк машиналарының («БелАЗ») чолаачылары: Семен Туровец, Григорий Карпов, Монгуш Каң-оол (Сүт-Хөл), Ооржак Чындый-оол (Сүт-Хөл), Монгуш Мөңгүн-оол (Чөөн-Хемчик), Саая Кара-оол (Мөңгүн-Тайга). Руда чыыкчылары: Ховалыг Шурту (Сүт-Хөл), Мокур-оол Демир-оол (Бай-Тайга), Ооржак Семис-оол (Сүт-Хөл), Авыда Доржу (Өвүр), Ооржак Бурбеш-оол (Дөң-Терезин) оларның аттары хоорайның, комбинаттын төөгүзүңгө мөңгө артар.

Тыва чоннуң «кижиниң чуртталгазын кылган ажылы-биле хемчээр» деп чугаазы кончуг-ла шын. Оларның хөй кезин бурганнап чоруй барган-даа болза, аныяк ак-довуракчылар сактып чугаалажып чоруур. Оларның эгелеп каан ажыл-херээн аныяк салгал — бистер уламчылаар бис.

Баштайгы даг-дүгүнүң машинизи деп атты Дадар-оол Хертекович Садыяа алган. Ол боду Кара-Хөл чурттуг. Кара-Хөлге 7-ги классты дооскаш, комсомолчу путевка-биле «Тыва даг-дүгү» комбинатка ажылдап кирген. Оон аңгыда баштайгы профессионал чурук тырттырып өөрөнгөн кижилер база ол. Оон тырттырган чуруктары Ак-Довурак хоорайның төөгүзүңдө балалбас исти арттырган.

Бөдүүн ажылчындан улуг даргага чедир депшип ажылдааннар: Ховалыг Маадыр-оол (Сүт-Хөл), Сундуй-оол Михаил (Бай-Тайга), Ховалыг Чигир-оол (Сүт-Хөл), Агбаан Манчин-оол (Сүт-

Хөл), Дүктен-оол Деспи (Дөң-Терезин).

Төрөөн чурттуң кайы-даа булуңуна чорааш, Ак-Довурактың оглу, кызы өскөн-төрөөн булуңун сактып, аңаа ынакшылын илередип, ыры, шүлүктөрүн чогааткан. Оларга: Маадыр-оол Ховалыгның «Самдар кожай» деп чогаалында чаңгыс чер-чурттугларының дугайында дыка хөй одуругларны бижээн.

Кижиниң чурту кончуг, кайы ырактан каракка көстүп кээр. Чанып ора, дүне када бедик черден сени манап турар сайылгааннар чырыш дээрге, кижиниң сергээ дам баар, орук чыырлыш кыгган ышкаш болур. Адың-шолан, алыс-чуртуң кайдал дизе, мынчаар харыылаар мен:

*Алаш, Актар тайгаларлыг
Аржаан болган Хемчик хемде
Азий диптиң хеймереги*

Ак-Довурак хоорайның оглу-дур мен.

«Эки кылган ажыл, элечитпес алдар» деп чоннуң үлегер домаа бар. Ол-бо чүктен келген янзы-бүрү чоннарның тудуп бергени чараш хоорайывысты камнап, кадагалаалыңар! Оон ак-довураанга чалбарып, угун салгаан дашчыларның, тудугжуларның, даг-дүг-жүлөриң ажы-төлү хоорайывысты алдаржыдып, даг-дүгү бүдүрүлгезин катап тургузуп алырын черле кызыдаалы!

Чечектелип сайзыра-ла, мээң ада-иёмниң, төрөл чонумнуң ынак хоорайы! А бистер сени ажыл-иживис-биле, эки өөредилгевис-биле, бичии-даа бол, чедишкиннеривис-биле алдаржыдаал!

Хоорайның төөгүзү

1951 чылда Хемчик хемни кежир көвүрүг туттунган. Көвүрүг чокта хемни кежир Ак-Довурак — Кызыл-Мажалык аразына «АН-2» деп самолет аргыштырып турган.

1953 чылда Хемчик, Алаш, Ак унунуң арааттарын сууржуң амыдыралче кыйгырып, көжүрүп эккеп, дазыр шөлгө «кидис хоорай» тургустунган. Чамдык арааттар дүне дедир чайлагларыңче де-зип, көжүп-даа турганнар. Чамдык улуг чурттакчыларның сактыышкыннары-биле алырга, хоорайны Ак, Эдегей ховуларына тудар деп-даа турган дээр. Баштай туттунган ыяш бажыңнарга тыва чон чурттавайн турганнар.

Чоорту сууржуң амыдыралче кирип турганын хоорайның улуг чурттакчызы, хөй ажы-төлдүг кырган-ава Көк Сарыглар сактып чугаалады.

Комбинат тудуу-биле чергелештир хоорайның чуртталга бажыңнарының, социал, культураның, эмнелге черле-

риниң тудугларын деңге кылыг-лээн. Чурттуң янзы-бүрү булуңнары келген 40 ажыг язы-сөөк аны тудугну кылып турганнар. Төө арыннарын ажып көөргө, Украина тудугжу бригада келген. Оларны туру-биле Иван Васильевич деп келген. Ол чоорту бодунуң өг-бү Ак-Довуракче чалап алган.

Ооң кады төрөөн думчазы Асильевна баштайгы эмчи сестразы бистиң хоорайывыска ажылдап эгэ. Бо ийи угбашкылар хоорайның хө дезинге үлүг-хуузуң кириштирген. школа, Чкалов кудумчузу, Пушкин думчузу, баштайгы орус чоннуң чү эгелээни Набережная кудумчузу, Молодежная кудумчузун акызының брыз кылганын Ася Васильевна сактыгаалап органын мээң авам чугаала. Чкалов кудумчузун тударда, кончуг даштарны чара шаап турганын с чугаалап чораан. Ол бажыңнары тан тудуп кылган. Ол бажыңнар Ть база онза тудуглар бооп, төөгүге тырарын мээң авам — география кызы Тамара Семис-ооловна сана үндүргөн.

Баштайгы тудуг планы-биле хо үш суурдан тургустунар турган: 1. дугжулар сууру. Кара-Даш дааның Комбинаттын ажылчыннарының талга төвү. Ишкээр аалдар, Ша Молодежная, Ленин, Строительная думчулары. 2. Постоянный. Кара-дааның оң талакы эдээнге туттунар ган. Ол дээрге Эдегейже, Бай-Тай баар оруктар талазы-дыр. Хөй-ле налдарның санаашкыннарының сок Постоянный суурну комбинаттын гунга туткан. Ону туткан чери улуг тырыг дээрзин ак-довуракчылар би Экологтуг байдал талазы-биле, аль хат хадаан соонда, даг-дүгүнүң хор доозуну, хат аайы-биле дорт Пост ныйже кээп турары чажыт эвес. 3. зыл-Мажалык. Бо суурну комбина чурттакчыларының сууру болурун п га кирип туткан.

1964 чылда Ак-Довурак Тыва үлетпүр-бүдүрүлгезиниң хоорайы тусту алган. Оон төөгүзүңгө бала исти арттырган тудугжулар: Мөңгө зын Дмитров, Алдын-оол Күжүгет, С Арапай, Ондар Надежда, Савыл Вик Сергей Сендажи (ССРЭ-ниң Дээди вединиң депутаты). Иван Васильевич Украинадан келген тудугжуларның гадири, Михаил Сундуй-оол — арыл фабриказының бирги тыва цех начниги. Ээлчег мастерлери: Агбаан М чын-оол, Валентина Борунова, Мон Уйнукупан, Холай-оол Иргит, Калдар Монгуш, Монгуш Кылын-оол, Оо Доокур, Күжүгет Галина. Дагжы Салчак Сендаа, Эдиски Доржу, В лий Даржаа. Экскаватор машинисти Николай Силич, Петр Селюк, Борис ражаков, Валерий Кензин, Манчин- Күжүгет, Маадыр-оол Ховалыг, Лоп Товарищтай. Чер өрүмнекчилери: О жак Көшкендей, Василий Стручков, Б чий-оол Хураган-оол, Михаил Оюн.

Ада-иелеривистиң эрткен ор өөренири — бичии ак-довуракчылар хулээлгези. А бистиң төөгүвүстү бис ажы-төлдери вис өөренир.

Мээң ажылымны бижииринге у арга-сүмени берген угбай Долчун дыг-ооловна Ооржакка база оон Көк Сарыгларовна кырган-авайга, а Тамара Семис-ооловнага өөрүп четт генимни илереттим.

Ай-Херел САЛЧ

10 дугаар класстың өөреникчизи

Чуруктарны хууда архивтен ган.

төөгүп берем»

КАРА-ЧЫРААМ

Мээң чырык көргөн, ис баскан черим — Кара-Чыраа девискээри. Куш бурзуу бодунуң шалбаазын мактаар» деп орус улустуң үлегер доома бар. Мен база төрөөн черим мактаас аргам чок.

1930 чылда Кара-Чыраага «Октябрь» колхоз тургустунган. Ук колхоз бир чыл болганда дүшкөн. Ол колхозтун үндезилекчилери улаштыр «Шагбан-Терек» мал, чер ажылының эвилелин тургузуп алган (МЧАЭ). Мен элээди шаамда аңаа ажылдап чорааным дээш, дайын хоочунунуң биледин алган мен.

1948 чылдың август айда «Бүлелиг» апарган мен. Күс дүжүп келгенде, күзеглевишаан кыштаары-биле амгы Суг-Аксы суунуң артыгы талазы, ак чыраа-биле шыптыгана судак кыдыынга катым, кат-иём аалы-биле кады хонуп алган бис.

Ол-ла чылдың октябрь. Кара-Чыраа, Шагбан-Терек шөлдерин куу-сарыг чадыг шыпкан. Алдан-сарала Хемчик арыын, шаараартыр-ла бүрүлери хадый берген. Күскү хүн ажар билек, караңгы имир апарганда, бистиң чаа тиккен делгем, чараш өөвүске «шагбан-терекчилер» чыгылып келген. Керосин лампазын кывыскаш, чыышкын баарында шала кырынга тараа соктаар согаашты аксын куду кылдыр салгаш, ооң кырынга тургузуп каан. Немелде чырык кылдыр хөнек аксынга саржаг-биле дең кылгаш, дөргө шай согаажы тургускаш, ооң кыдыга салып алганнар. Суму даргазы Кежеге оглу Монгуш Даржа хуралды ажыткаш, райондан келген төлөз Суваң оглу Кыргыс Комбуга сөс берген.

Ол чугаазын мынчаар эгелзэн: — Бистиң Сүт-Хөл районунга баштайгы колхозту тургузар дугайында Чазак чериниң айтылышы бар чүве-дир. Ынчанга силерниң «Шагбан-Терек» МЧАЭ-зи эң баштай тургустунган боорга, аңаа үндезилеп баштайгы колхозту тургузары эптиг деп өргөн. Ол айтылышкынны күөсөөри-биле МЧАЭ-ден колхозка үрерин күзүн кижилерниң даңызын тургузуп, билдиришкенин сайгаргаш, ук колхозтун дарга-бошкараларын соңуп аарлаар. Мындыг-дыр, эштер — деп, дарга чугаазын дооскаш, айтырыг алырын манал орган.

— Ужен чылдарда база олхозтажып-ла турган болгай, анчан орта хөгжээн эвес бис, аа-ла башкарлып чадал турувус-тар, тардылган болгай. Бо удаада ндыг чүве турбас боор аа? — деп айтырыг салдырган.

Суму даргазы: «Харылап бел көөр силер бе?» дээниг сур-акчызынче көргөн. Оозу бичии ыргылып чоруй, бо удаада колхоз тургузуу быжык болур дээр-ин угааткан. Ол аразында сур-акчының эдээниң эзининден шай таажааның кырында деңи чагылаш, саржаа ширтек кырынга өктү берген. Дөрдө ширтек шаа-ан аяк аксы дег кара үс апар-ган. Хуралдың киржикчилери «Бо олхозтун тургустунганының дем-ээ, таңмазы аныак улустун чаа иртенде бастынды» — диип, итиржиң органнарын сактыр-ган мен.

Айтырыглар төнгөн сөөлүн-де, колхозка кирер кижилерниң кызын тургускаш, колхозтун урулганын соңгаан.

Организастиг айтырыгта харагыштыр сөстү суму даргазы ган:

ЧЫРЫК КӨРГӨН ЧЕРИМ

— Районнуң партия комитеди болгаш район Советиниң күөсөкчи комитеди чугаалажып көргөш, бистиң чаа тургустунуп турар колхозувустун даргазынга эш Суваң оглу Кыргыс Комбуну сүмелзэндир, эштер — дээрге, кезек када ыыттаар кижжи чок болган. — Дарганың дугайында айтырыг салыр кижжи бар бе?

Нам-чазактың сүмелзэн айтылышкынын езугаар бадылаар-ла дишкен. Колхоз баштаар черин, ревизия комиссиясын база сонуп алган. Оон улаштыр баштаар черниң кижигүннерин соңгаан.

Өргөн безин чок черге кыш удур чаа тургустунган колхозтун башкарлып ажылдаары дыка берге болбайн аан. Ажылды чүүден эгелзери безин билдинмес турган. Баштаар черге чыгылып, чугаалажып, кыштадыр кылыр ажылының планын тургузуп бадылааш, ол езугаар хөдөлип кирипкеннер.

Колхозтун төвүн Кара-Чыраага тудуп эгелээр. Үрезин тараа урар складты, колхозтун конторазын болгаш школа тудуун бирги ээлчегде деп көргөн. Ооң-биле чергелештир картофель, ногаа тарыыр черлерни тускайлааш, олче өдөк төгөр. Тарылгага ажыглаар кур черлерниң хараган, чыраазын аштаар. Үстүндө салдырган сорулгаларны боттандырып кирери-биле колхозчуларның ажылга хуваалдазын тургузуп, ажылчын айттарны ниитилештиргеш, ажылдап кирипкен. Күштү таарыштыр хуваап тургаш, тудуг болгаш чер ажылыңче угланган ийи бригадаларны тургускан. Хову бригаданы ийи чарган. Бирги бөлүк шанагыг айттар-биле хову-шөлдерге элек сөөтүр, саржаа, ооза-Сайының кыдыгыларында кур черлерниң болгаш ак аразында тарылга шөлдериниң хараган, чыраазын аштаар.

Улуг-Баалык аргазының ийи талакы сысыкларында кезээлерде одаглар оду ында-мында кызаңнаан, аныяктарның ырышоору чиртилээр.

*Ховуларга аян туткан,
Хомус үнүг хамнааракты.
Хостуг эре-шөлөз тыпкан
Колхозчу мен, тараачын мен...*

Чаа эгелзэн коллективтиг амыдыралдың чалбыраажы хөрлөзөп үнгөн. Кожуун төвү Суг-Аксы суунуң тудугларының ыяжын белеткеп өөргөн чаңчылын езугаар Улуг-Баалык аразындан тудуг ыяжын чон белеткеп кирипкен. Тудуг кылыр черге чедирип келген тудуг ыяжын бызаңчылар удур-ла чонуп, кылыр тудугларның таваан салып эгелзэн.

Март айның онзагай хүннериниң бирээзинде колхозчулар эрткен хүннерде чаа тудуп дооскан, ам-даа ыяжының өзөз доң конторазының бухгалтериязы кылдыр көрдүнгөн өрээлди долдур чыгылып келген. Хуралдың кол айтырыгы: чартык чыл отчеду. Колхоз тургустунганындан бээр эрткен алды айларың тудуг болгаш часкы хову ажылдарыңа белеткелдер талазы-биле кылдырган ажылдарны баштаар черниң даргазы түңнөп, чугаалай берген. Ук айтырыгны чугаалажып доосканының сөөлүндө, ийги айтырыгта колхоз баштаар чериниң даргазы мындыг тайылбырны кылган.

КИРОВ АТТЫГ
СОВХОЗ

— Бөгүн эш С.М. Кировтун төрүтүнгөн хүнү болгай. Ынчанга ооң ады-биле сүмелеп турар чүве-дир дээш, бадыладырга, колхозчуларның аразындан «Кара-Чыраа» азы «Сүт-Хөл» деп адаарын күзеп орган кижилер бар-даа турган болза, уjur эдерип холдарын көдүргөн. Ол хүнден бээр,

Сүт-Хөл районунуң Кара-Чыраа МЧАЭ-зиниң баазында үндезилетинген Киров аттыг колхозтун төөгүзүнүң эгелзени ол. Ынчан колхозтун үрезин урар склады биле конторазын тудуп дооскан болгаш школа тудуунуң ханазын салып эгелей берген.

Ээлчеглиг чугула сорулга — часкы тарылганы озалдаашкын чокка эгелзеш, бедик агротехниктиг шынар-биле доозары. Мурнунда турган «Шагбан-Терек» МЧАЭ-зиниң күрүнө фондузунга тараан тараазының дүжүдүн колхозка үрезин кылдыр арыглап алганнар. Картофель, ногаа тарыыр шөлге 230 шанак өдөкти төп, 40 ажыг га черниң хараган, чыраазын аштаан.

Ажыл айттарын оларның дериг-херекселдерин, андазын, илирден эгелзеш, өске-даа күш-ажылдың чепсек-херекселдерин ниитилештиргеш, часкы тарылгаже демнии-биле кирипкеннер. Ооң-биле кады ээлчеглиг чугула сорулга — колхозтун чаа бадылааны чижек уставында көрдүнгени-биле өреге бүрүзүңе ийи бызаалыг инек, бир молдурга, он беш баш шээр мал болгаш чаңгыс айт арттырып бергеш, оон арткан малын колхоз өнчүзү кылдыр халаска салыр. Ол ажылды ийиги чартык чыл-биле кады доозарын планнаан. Ниитилештирген малды эң-не эки, ак сеткилдиг мурнакчы малчын арат чораан колхозчуларга хүлээткен. Колхозчуларның демниг күш-ажылының түңнелинде Кара-Чыраа суунуң 1950 чылда-ла өзөз тургустунуп келген.

Колхозка ажылдаары-биле наа кээп турган тускай эртемниглерни чурттаар бажыңнар-биле озал чокка хандыраар сорулганы салып, херээженнер бригаданы тургускаш, малгаш бажыңнарны кылып эгелзэн. Колхоз чоорту быжыгып, күрүнө чээлизи-биле көдөз ажыл-агый техникаларын садып ап, тарылга шөлүн калбартып, бедик дүжүттү өстүрүп, ажаал ап турар апарганнар.

Колхозтун эң баштайгы көдөз ажыл-агый машиналарының башкарыкчылары Даргы-Сарыг, Сайын-Белек, Дүндерик Монгуштарның, Токпак-оол Саттың үлегери-биле механизатор кадрларның саны көвүдэн. Аңаа хаван, дагаа, кара дилги фермалары эвээш эвес орулганы колхозка кирип турган. 1950 чылдардан эгелзеш Кара-Чыраа суур чаа-гайжыды туттунган чаа хевирниң суурларының санынче кирген.

Сүт-Хөл кожуунун катап тургусканының сөөлүг чылдарында Кара-Чыраа суурга тудуг ажылы шалкынчып кожуун төвү Суг-Аксы суур-биле тутчу берген. Кара-Чыраада ниити билигнің ортумак школазы, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, Культура бажыңы, чаа хевирниң спорт залы дээш, өске-даа албан черлери үениң негелдизинге дүүштүр кылдынгылаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдары болгаш аңгы демиселиниң дүшкүүрлүг үелери чаңгыс эвес удаа таварып эртип, кожууну, чоннуң амыдыралы-биле чоок холбаалыг албан черлерин дүжүрүп-даа турган болза, Сүт-Хөлдүн маадырлыг ишчи чону, ооң иштинде кара-чыраажылар кадыг-бергелерге то-рулбайн, бурунгаар депшилгелиг өзүп сайзырап, амыдыралдың чаа-чаа бедиктеринче депшип

ажылдап-чурттап чоруурлар.

Кара-Чырааның суму чагыргазының девискээринде чурумалдыг каас-чараш болгаш төөгүлүг солун черлер хөй. Алдын-Хавак: Кара-Чырааның чурттакчыларының кол нуруузу Кара-Монгуштар. Оларның улуг өгбөзи болур Козага ирей, Калбак-Хараган шыгының адаа дужунга хавак баарыңа оглунуң өөңгө чурттап олурган. Ол кырган хүннүң-не хавак кырында калбак даш кырынга олуруп алгаш, агаарлавышаан, уругларының анай-хураган, бызаа-молдургазын карактап хүнзээр турган ирей-дир.

Бир-лө хүн ирейниң чанынга оглунуң үш харлыг бичии уруу маңнап келгеш, кырган-ачазының олурган дажын долгандыр ойнап турган. Ашак көрүп ора-га, өпөаяжык сывырган-демир сөөртүп алган ойнап турган. Ашак чанарда, өпөаяжың чедип алгаш, сывырындак демирни ал алгаш чанып келген. Ол сывырындак демирни ашактың оглу боо кузумууру кылып алган. Үш харлыг өпөаяжык улуг кыс кылдыр өзүп келгенде, Баян-Таланың Хая-Бажындан улус кудалап келген. Уругну келин кылдыр берип чорударда, биезги боо кузумууру демирниң ужундан одура кескеш, уругта «холга-сугар» билзек кылып берген.

Ол шагда Хая-Бажыңга Максим дээр бай орус чурттап турган. Ол орус садыгыжы уругнуң билзэн «Менээ сат» деп дилээш турупкан. Уруг бай садыгыжы орус-тун дилзэн адазынче сөглеткен. Уругнуң адазы эскерип кааш, боозунуң кузумуурун ап алгаш чеде берген. Бай садыгыжы Максим ол боо кузумуурун аскыр өөр чылгы-биле садып алган. Оон бээр-ле алдын тывылган хавакты «Алдын-Хавак» деп, алдын тыпкан кезек бөлүк Кара-Монгуштарны «алдынчылар» деп адаар апарган диир чүве.

Каш чыл бурунгаар Алдын-Хавакты алдынчылар уктуг Монгуш Орлан-оол баштаан кара-чыраажылар дагааш, тураскаалдыг самбыраны тургускан. Ол ам Кара-Чыраа девискээринде төөгүлүг черлерниң бирээзи бооп турар.

Сүт-Хөлдүн чону шаандакы шагдан бээр-ле кандыг-даа байыр-чыскаалды, хурал-суглаа болгаш өске-даа чыыштарны Алдын-Хавакка эрттирер. Мөгелер хүрежи болгаш өске-даа оюн-тоглааны Алдын-Хавактың үстү баары буга суунуң ээтпээ ногаан шыкка эрттирер. Айттар чарыжын Чес-Булуң адаа Доора-Кажаадан салып үндүргөш, Алдын-Хавак баарыңа тыртар турган чүве болбазыкпе.

ҮСТҮҮ-ДӨРГҮН

АРЖААНЫ

Бо аржаан база Кара-Чыраа девискээринде турар. Ол аржааны Кара-Чыраадан аныак өг-бүлө уруглар Лопсаннар холга алгаш, чоннуң эмненип-дыштанырыңа таарымчалыг байдалды тургускан. Ында 30 кижжи чурттаар орун-дөжектег барак бар. Хары угда ол хире кижжи чеменир столовалыг. Хүнде дөрт катап чемгерип турар, аш-чеминиң шынары эки. Ол аржаанга эмненип-дыштанырыңа бир сезоннуң үе хемчээли чеди хонук, путевка өртөз 3000 руб. Суг-Аксы суурдан «Дөргүн» аржааныңа чедир орук хорум-даштыг, кадыр-берт болганы-биле, аржаанның башкарыкчылары боттарының «УАЗ-

469» машиналары-биле дажып турарлар. Оруктун ийи ужу баары, кээри-биле 500 руб.

Аржаанга эмненип, дыштанганнарның киржилгези-биле солун кезээлерни эрттирип турар. Аңаа улус агаарлап дыштанмышаан, Сүт-Хөлдү, аржаан чоогунда чурумалдыг, чараш төөгүлүг черлерни сонуптурал көрүп ап турарлар.

Алды, Үстүү Кызыл-Тайгаларның чаптып баткан элбек эдээн дургаар улуг хемчээлдиг базырыктар база көвей, оларны шинчилеп казар болза, кандыг-даа ховар эртинелер тыптып болур-ла боор.

Сүт-Хөл девискээри, үнүш-дүжүттүг, одар-белчирилг, бай-байлак оран болбазыкпе. Шаандакы шагда бо девискээрге Тываның сурагжаан байлары Узун-Хелиң, Сенгин-Чаңгы олар чурттап чорааннар. Узун-Хелиңниң чүгө бора-аскыр өөр чылгызының изиг хүннерде Хемчиктен суг ишкен черинге кулуннарны базып каапкан болгулаар дээр чүве.

Мээң билирим Кара-Чыраа девискээринге Ыңаажык Ооржак, Монгуш Шываң олар бай араттар чурттап чордулар. Ыңаажык Ооржактың байыи бергениниң төөгүзү мындыг. Ол аныянда өгленирде, мал-маган, кошкул-хөреңги чок чүгө чаңгыс айттыг турган диир чүве. Ол өгленип алгаш, Ак дээр хемчигештиң тараалаң, хадылаң булуңун шилип алгаш, аңаа турумчуп чурттай берген. Ол булуңун арык-суун, бугаларын арыглап-аштап, сугтарып тургаш, келир чылдың дүжүдү-биле төлээр кылдыр чондан ажылчын айт, шары хөлезилеп алгаш, хөй тараа тарып, хөй сиген кезип белеткеп, ажаал алгаш, тараа, сигени-биле чондан анай, хураган, бызаа, молдурга, богба, чаваа садып ап чорааш, баян кижжи дээр чүве.

Ыңаажык Ооржактың чүгө саар инээ безин 40 чедип турган. Үш аскыр өөр чылгылыг, беш-алды чүс хире хойлуг чораанын эки билер мен. Ыңаажык Ооржак, Тываның Улустун чогаалчызы Екатерина Танованың «Кара-Бай» деп номунуң маадыры ол-ла болгай. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтта акша-хөреңги, мал-маган бергени дээш, Салчак Токага баштаткан төлээлер, ТАР Иштики херектер яамызының сайыды чораан Монгуш Артас, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы турган Олег Сагаан-оол, Мөңгүн-Тайгадан малчын Саны-Шири олар-биле кады фронттага белек чедирип чорааш келген кижжи. Ол келирде, Ыңаа-Шири деп шолалыг келгенин сактыр-дыр мен. Ыңаажык Ооржак ТАР ордениниң болгаш «Мурнакчы малчын» деп медалдың эдилекчизи чораан киди.

Үстүндө чижекти киригениниң чылдагааны мындыг. Бир эвес кижжи бүрүзү төрөөн чериниң бойдузун, ооң арга-ыяжын, хөлдериң, хемнерин, хөрсүндүвүраан, дириг амытаннарын кандыг-даа айыыл-халаптан камгалап, бойдузун беримчезин шын ажыглаар болза, яды-түреңги чорук турбас уjurлуг.

Чер — бистиң чемгерикчиси, суг — бистиң сугтарыкчысы.

Чер биле суг бар болза, «ажыл чок» деп сөс турбас-даа.

Төрөөн черинерни камнаар, төрөөн чуртунарның, төрөл чонунарның төөгүзүн хандыр өөрени-чер, аныяктар!

Аваа МОНГУШ,

дайынның, күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.

Культура болгаш уран чуул

Баскан изи балалбас

Опал Агбаан-Шыраповна Шулуу — 1930 чылдың август 6-да, 7 кызыл меңгилик, ак демир эр Аът чылында Баян-Таланың Хая-Бажында чайлагга төрүттүнген. Ада-иези шаандан тура көшкүн мал ажилдыг Кууларлар ызыгуурлуг. Бичи чажындан чурттап эрткен оруу, аштап каан дег ак болбаан, оңгул-чингил шорулгактыг, моондактарлыг.

Төрзэн ачазы — Куулар Кенденек Лопсан оглу актыг черге коргунчуг ханныг репрессияга таварышкаш, Чадаанага бажынаткаш, бир-ле хүн дургуннап үнүп келген турда, уругларының авазын уруглары-биле акызы Дамдын-оол Хөндөргейге көжүрүп алгаш барган турда, ачазы Кенденек аңаа чедип келген. Ачазы каш хонганда хенертен чиде берген. Оон дыңнаарга, Кызылче апарган болган. Орта суд чокка бооллап шиндип каалкан. Аалында хөрөңгизин шуптузун хавырып алгаш барган. Авашкылар ынчаар түргелдеге таварышкан.

Авазы аныяк киж, чеже-даа түргелдеге таварышса, Хөндөргей чурттуг Агбаан-Шырап-биле өг-бүлө тудуп чурттай берген. Баян-Таладан контр херээңге онаашкан баштайгы уругларының ачазының изин будап, төрелдериниң аразынче, Хөндөргейге көшкениниң чылдагааны ол. Ынчан бичи Опал 3-4 хар үези турган. Ынчалза-даа бо болгулаан ханныг төгүлери утпайн, бөгүңге чедир дүүн чаа-ла болган ышкаш сактып олурар.

Агбаан-Шырап-үжүк-бижикти боду бот-өөредилге-биле өөренип ап, Чадаананың прокуратура черлеринге ажилдап, чоорту билиин бедидип өөренип, бүгү назынында албан черлеринге ажилдап чораан-нарның бирээзи.

Опал Агбаан-Шыраповнаның ада-өгбелериниң ук-төгүзү денди солун. Шуптузу маңаа бижиттинмес. Кыска-кысказы-биле таныштырайн.

Авазының ачазы Баян-Таланың Хая-Бажында чиижең садыг кылып, Даш-Бажыңга турумчуп алган Саян артындан алып келген Максим Иванович Быляковтун өдөк ажылы кылып ажилчыны бооп эдерип келген, угу казах уксаалыг. Ооң адын тода билбес киж чок, чоок-кавы тывалар Балырааш-Дөңгүр деп адаар турган. Тыва уруг-биле өгленип алгаш, Чанаша чер бажыңга чурттап чораан. Шаг үе баксыраанда тывалар амызынга чедип, өлүрүп каан.

Төрзэн ачазының ачазы Куулар Лопсан Балдаң оглу — 1912 чылдан 1914 чылга чедир Хомду дайынынга Тывадан хостакчы шериглерниң командьлакчы бооп дайылдажып чорааннарның бирээзи. Кобдо шивээзин хостап турда, тулчушкунга эрес чоруун көргүскөш, «Соруктуг Маадыр» атка төлөптүг болган.

Моолга дайылдажып тургаш, Тываже чоруткан, архивтен тывылган чагаазын моол дылдан Танов Седип-оолдун очулдуруп каан хоолгазын уйнуу — Опал Агбаан-Шыраповна бодунуң архивинде кадагалап шыгжап чоруур. Ол чагааның ушта бижилгези бо:

«Хомдудан. Дужаал-биле Хемчиктин Бээзи кожуунуң шериглери башкарып чагыраы-биле томуйладып келген чайзаң дужаалдыг

О.ШУЛУУ.

Лопсан-Соруктугунуң бичи. Хемчикте Бээзи кожуунуң таңмазының херзэн эргелзэн дүжүмтеринге:

Ам бистиң хөй шериглер дужаалынарны эдергеш, Сагаан-Түңге чоогунда Булаган хемде чедип келдивис. Бо чылдың 6 болгаш 7 айларда кыдат шериглер-биле үш каптап чаалаштывыс. Ол дайзыннарга бистиң шериглерниң каш аъттары өлүрткен. Өске шериглер шупту менди болдуvus.

Бистер хөй шериг албатылар ийи чылдың дургузунда шериглеп келген-нвис ужурунда мунар аъттар, чир хүнезин, идик-хеп, дерлик шыва тоннар, майгыннарывыс шупту орлуп эгелзэн, баксырап, мырыңай ядараанывыс аргажок болгаш, бергедеп чор бис! Бир эвес мындыгла болур чүве болза, улус-төрениң чугула херээңиң албанын эрттирер аргавыс чок болу бердивис. Акы-дуңма дүжүмтеривис силерге дыңнадып, мону чугаалажып шипирлээш, дузаламчы көргүзерин диледивис. Мында мынчаар ядараанывыстың дугайын моол сайыттарга бир дөмей дыңнаттывыс.

Кул Лопсан-Сорукту мен болза, улуг-биче шериглерге ийи чылдың дургузунда бараан болуп келдим. Ол дугайты дүжүмелдер силер бүгү-де шупту билир болгай силер. Бо бижик чедерге, хынап көргөш, мээң орнумга бир дүжүмелден дүрген томуйлап чорудуп бээрин диледим».

Хөйге көдүрткен Хаануң үшкү чылының 7 айның 23-те (1913 чылда) эрги моол бижиктен очулдурган — Седип-оол Танов.

Шериг баштыңчызы Куулар «Сорукту Маадыр» ол үеде моол, төвүт, кыдат дылдарны билер, дыка ханы биллиги, кончуг эрес-шогаа, Тибетке өөренип чораннарның бирээзи. Теве-Хаяның Чанаша чер чурттап чораан Кууларлар уктуг.

Азырап каан ачазы — Куулар Агбаан-Шырап Сотпа оглу база Тываның төгүзү-биле холбашкан, 60 маадырларның баштыңы Биче-Ховалыглар уктуг Дажымааның уруу — Хураганмайның оглу Сотпаның оглу.

Ам Опал Агбаан-Шыраповнаның бодунуң намдарын кысказы-биле таныштырайн.

«Сорукту Маадыр» ат тыпсып турда, улуг эрге-дужаалдыглар эдилеп кедер, алдын одагалыг бөргүн, аптазының кырынга делгеп, салып каан турда, бөгүн чурттап чоруур улуг назылыг буяныг ава, кырган-ачазының уйнуу, чаңгыс-ла артан киж Опал Агбаан-Шыраповна 3-4 харлыында көргенин сактып чугаа-

лаар. Баян-Талага контр херекке онаажып, актыг черге бооладып шиптирген ачазының изин будап, төрзэн авазы Хөндөргейге көжүп келгени бичи Опалдың эртем-билиг чедип, өөренип аас-кежик болган. Чадаананың 7 чыл школазын дооскаш, 1950 чылда 6 айлыг башкының түр курузун дооскан. Шеми, Хөндөргей, Чадаанага эге класстар башкылап ажилдаан. Амыдырал-чуртталгазының аайы-биле үзүктел чок (1957 чылдан) Хөндөргейниң көдээ библиотеказынга, Сүт-Хөлдүн Суг-Аксынга, Өвүнүн район библиотеказынга 1980 чылга чедир райкүүском библиотекаларынга ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, культура шугумунга 1996 чылга чедир ажилдап, аныяктарга арга-дуржулганы айтып берип, дагдыныкчызы чораан.

Хөй-хөй чылдарда библиотека эргелекчилеп амыр-дыш чок, ак сеткилдиг ажилдааны дээш 2007 чылда Хөндөргейниң көдээ библиотеканы, хүндүлүг куш-ажылдың хоочуну Опал Агбаан-Шыраповнаның ады-биле адаан.

Чадаананың Буян-Бадырғы атыг музейинде тускай булуң ажыткаш, хол-биле даарап, чазап кылган ажилдарын, хүндүлүг бижиктерин, өске-даа ажилдарын соондан өзүп орап салгалдар көрүп, магадап чорзуннар дээш белек кылдыр арттырып каан. Аныяндан күш-культурага, ажилга ынак, мага-бодун чараштыр ап чоруур болгаш, удавас 84 харлаар-даа болза, адак-бышкаа чиик, аныяксыг, уран чүүл көрүлделеринге доктаамал киржи, Чазактың-даа, чоннуң-даа шаңнал-макталдарын хүндүткелдин-биле чаалап ап чоруур. Бөгүнде Кызыл хоорайның хоочуннарының «Хоть седой, но молодой» ансамблиниң идепкейлиг киржикчизи, бодунуң үе-черге өөрлеринге, аныяктарга үлегер болуп, көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап ап чоруур буяныг ава.

Опал Агбаан-Шыраповна чүгле Тываның иштинге эвес, Россияның янзы-бүрү хоорай, булуңнарынга, даштыкы чурттарга уяранчыг ырыларын чонга бараалгадып келген. 2000 чылда Японияга, 2007 чылда Индияга чедип, Далай-Лама Башкының холун тудуп мендилежип, чылыг-чымчак алга-йөрээлдерин хүлээп алган. 2009 чылда Болгария, Норвегия, Данияга, 2010 чылда Пекин хоорайга, 2012 чылда Улан-Баторнуң Увс аймааның чалааны-биле четкен. 2013 чылда Кобду хоорайны кыдат эжелекчилерден хостаанының 100 чыл оюнда Тывадан делегаттар-биле кады чаладып четкеш келген.

Опал Агбаан-Шыраповна — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, «Өвүр болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарының «Алдарлыг ыраажызы» аттарның, 2011 чылда Тываның улустуң ырларының мөөрейиниң дээди шаңналының эдилекчизи, Каа-Хем суурнуң 2000 чылдан бээр Хүндүлүг хамаатызы, Тываның херээженнер шимчээшкининиң болгаш уран чүүлүнүң идепкейлиг киржикчизи. Бо чылын Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 100 чылын демдеглээр юбилейлиг байырлалдарга уткуштур омак-сергек, каң дег кадыкшылды аңаа күзеп ор мен.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

Хөөмейимни кагбас-ла м

Бистиң ада-өгбелеривис шагдан тура төрүттүнерге-ле, чаш кижиниң тыныжы үнүн шын, оожум дадыктырып, өстүз-не кол арга-мергежил. Кижиниң тың чүгле өкпе-хөрээңге турбас. Ону угаа күжү-биле иштики-даштыкы органның ажилдадып, мага-бодувуста байдалды кичээңгейге ап, шын башкарап уjurлуг. Эрткен чүс чылдың алдарлыг хөөмейжилер арыг күүселделери, төгүвүстү-даа номчуп кешын хөөмейжи киж аксынга, холунга-даа а чүүл тутпас чораан. Ол кижиниң бодунуң мага-а ажилдадып, бодап алган чажыт сеткилин ажилиринден хамааржыр.

Хөөмейжиге ыры, нота дүрүмнеринде дег а бедик азы чавыс доктаамал үнүн херээ чок, гыс аай уткалыг, билдингир, тода тайылбырлап т хөй сөстөрлиг болбас. Киж бүрүзү аңгы туска кымга-даа дөмейлешпес аян-хөөннү тып, бодуну таптаттынмас оруу-биле чоруур уjurлуг.

Тыва хөөмейниң арыг, хостуг күүселдезин гып, камгалавас болзувусса, ону өттүнүп, ырл дег кижилер көвүдөп эгелзэн. Тыва хөөмейниң седикчилериниң аразында «херексел чокка дунмас» дээр улустар база бар. Хөөмей-сыгы өттүнүүшкүнү эвес, а тыва кижиниң иштики дгейиниң үнү, кымга-даа дыңнаксанчыг өпей ыр хөй-аъттыг мөңгө эртиневис-тир. Ховар эртинев ыры, хөгжүм, шүлүктөрдөн ылгап, делегей черг мөөрей-шуулганнарга ооң арыг күүселдезин ка лап, чаңчыктыраарын кадагалап алырынче кижгейни угландыраары чугула. Эге арыг, шын күүдени эгидип алып болзувусса, төгүвүстү бадып тыва хөөмейни киж-ле болганы ишти-хөңнү хостуг, делгем күүседип шыдавас болур. Хөөмөрейлеринге күүседикчинин каракка көзү мергежил чүректин ханызындан дыңнап, сайга алаар. Күүселде үезинде караан шийиптер хөөме бодунуң делегейинче кирип, үнү-биле тыныжын ырыштырып турары ол. Ында кандыг-даа частырыг Ынчангаш ат-алдарлыг кижилер бедик чедиишки бадыткап, мөөрейлерге арга-дуржулганы көрү дамчыдары — хөөмейжиниң ыдык сагылгазы.

Ада-өгбелеривис тайга, кожагар, хову дээш, дыг-даа «сөс чокка» ол бүгү чурумалды кара көстүп турган дег каргыраалып чораан. Баш у кандыг-даа белеткел чок хөөмей, сыгыт-биле бир байдалды илередип, удур чогаадып күүседир ча чаңчылдыг турганнар. Хөөмей-сыгыттың арыг селдезиниң кажанда-даа катаптаттынмас чажыды бир хевири ол. А өске чажыды, киж бүрүзүнүн бодалдары аңгы, кым-даа өске кижини ажып, тик шыдавас. Чараш күүселде дээш бедик үнелелди бээр, ынчангаш ону чоннуң ырызы деп адаар бис.

Хөөмей-сыгыт, каргыраа кымның-даа хү өнчүзү эвес. Ол бистиң эки, арыг, чараш кыл эдилээш, салгалдарга дамчыдар уjurлуг чаңчылыгы, эртиневис-тир. Ада-өгбевистин чараш эр незин эдилээр аас-кежиктиг болганывыста, бис эрте-бурунгу эки чаңчылдарывысты эгидип, назы выста күүседир ырывысты делегейге алдаржыдар лээлгелиг бис.

Хөөмейни дыңнаарга, тааланчыг, ырлаптары лен ышкаш сагындырар, а херек кырында ол дыг эвес. Ажыы-биле чугаалаарга, ол нарын, бге амыдыралдың шылгалдазы, киж бүрүзүнүн шыдавазы, ханы биле чүлдү-чүрээнде сиңе бер салым-чаяаны-дыр. Бо чараш уран чүүлдүн бир вирин эгелеп чоруур кижини ара соксадып, дед ыдып болбас, ол ышкаш күзел, сонуургал чок кижни албадал-биле өөредип болбас. Хөөмейжилер нота дыңнап, ритм сагырын хынап турар апарг Чээрби чүс чылдың хөөмейжилери ыры-кожам сөстөрин ажыглап, хөгжүм херекселдериниң дуза биле ойнап, күүседир чораан. Херээжен улустар ону күүседирин хоруп, соксадып каан үе тургула Ынчалза-даа төгүвүстүн балалчак арыннарын чаа тып, «Тыва кызы» ансамблдин уруглары чуртувуст эртинезин делегейге алдаржыдып, хөй-хөй чонна ның сонуургалын чаалап алган болгай.

Тыва хөөмейниң шын, арыг күүселдезин эгиди камгалаарын үе негеп келген. Ооң-биле шыңгылы д миселди чорутпас болзувусса, өске чоннарның даа тыг херекселдери чараш сыгыт-хөөмейвисти «хөй пактап», тыва хөөмейниң тааланчыг аялгазын өө хөөннер базырып, «чаа хевирниң хөөмейи» тыпта келириниң айылы бар.

А.ХЕРТЕ

хөөмейжи башк

Мөңгүн-Тайга кожуун, Мугур-Аксы суур

Азия-Сибирьден
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- сонга кылдыртып
- алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- сонга аштап-арыглаар
- херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
садып алгаш, **автомашина**
ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай
Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-67
Калинин кудумчузу, 122а ("Фрактап баазазы") тел: (39422) 5-22-46

Организатор ИП Макаренко И.В. Детские лотереяның долу медээ болгаш дүрүннөрүн
www.asia-siberia.ru сайттан номчунар! Эрттирер үези 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Садып алыкчыларның кичээнгеийинге!

Тудугнун кол материалдарының
садыы ажыттыганын!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынның кырын,
даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж
херекселдерин

Шуптузу Абаканның өртөктерин-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар
херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»
Фрактап баазазы **5-22-46**

УАЗ автомашинага артык кезектерни
барын садып ап, чогуу чагыдып ап болур. Чагыдар
болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

Төлөвирлиг үндээнге парлаан.

Мебель
РПС баазазы,
Мира кудумчузу 13, склад 25/2,
тел. 8(39422)2-27-85.
Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы
Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а,
тел. 9-19-09

Ажылдаар шагы: 9.00-18.00 Дыштаныр хун чок
Хоорай иштинге чедирер бээр халас,
кожууннарда чедирер дугуржулга-биле.
Ийи кижилер
удуур оруннар
6750 рубль
өртөктен өрү

3300 рубль
5350 рубль

ИП: Алтымыла К.Э.

Ие (өг-бүлениң) капиталының
акша-хөреңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар
дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57. 8-923-543-05-47.

Сертификаттыг.
(Төлөвирлиг үндээнге парлаан.)

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ ЭМЧИНИН

хүлээп алышыккы
Кызыл хоорай, Каа-Хем
кудумчузу, 2 (парк дужун-
да).

Ажылдаар шактары:
09.00-18.00.

Улуг-хун — дыштаныр хун.
Харылзажыр телефону:
8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн
барып болур, эмчи-биле сү-
мележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013
чылдың ноябрь 22-де Тыва Респуб-
ликасының Кадик камгалап даямзы ты-
выскан.

Төлөвирлиг үндээнге парлаан.

Бо купонну көргүзөр
болзуңарза, **"ШЫН"**
солунга парладырыңар
информация материал-
дарыңа (байыр чеди-
ришкиннери, өөрүп
четтиришкин болгаш
кажыдал сөзүглел-
деринге) 20 хуу чийгел-
дени чурттакчы чонга
болгаш албан черле-
ринге 2014 чылдың
июль 1-ден июль 30-ге
чедир тышсыр.

Негелдези: информас-
тыг материалдың сөзүг-
лели 100 сөстен көвей
болур ужурулуг.

Долу медээни 8-923-
264-2222-ден билип ап
болур.

"Шын" солуннун
чарлал-реклама
килдижи.

«Шын» солун редак-
циязының коллективи рес-
публиканың көскү күрүне
ажылдакчызы, Буян-Бадыр-
гы орденин болгаш Константин
Ушинский медалының эди-
лекчизи, Кызыл хоорайның
хүндүлүг хамаатызы, эртем-
ден, чогаалчы болгаш жур-
налист

Дозур-оол Лайзапович ТИНМЕЙНИН

аар арааш мөчээни-
биле холбаштыр ханы ка-
жыдалын өг-бүлениңге,
төрелдеринге болгаш чоок
кижилеринге илергейлеп тур.

Мөчээн кижилер-биле чар-
лышкынның езулалы Кы-
зыл хоорай, Орус культура
төвүнү (мурнунда «Отчу-
гаш» к/т) июль 16-да, 08.30
шактан, 11.30 шакка чедир
болур.

Тываның Баштыңы башкы,
өөредилгениң хоочуну, физи-
ка-математика эртемнеринин
кандидады

Александр Михайлович БОРЗЕНКОНУН

мөчээни-биле холбаштыр
ханы кажыдалын төрел бол-
гаш чоок кижилеринге илер-
гейлеп тур.

ТЫВАНЫН БАШТЫН ИЛЕРГЕЙЛЭЭН

Күрүнениң көскү ажылдакчызы
Дозур-оол Тинмейниң мөчээни-биле
холбаштыр ханы кажыдалын Ты-
ваның Баштыңы Шолбан Кара-оол
илергейлээн.

«Сураглыг партия болгаш күрүне
ажылдакчызы, эртемден, башкы бол-
гаш публицист, Тываның улуг патриоду
болгаш мээң-даа, бүгү республиканың
чурттакчыларының-даа ханы хүндүлээри
Дозур-оол Лайзапович Тинмей амыды-
ралдан чарлып чоруткан. Ол бодунуң төрөөн булуңунга, ылаңгыя
80 чылдарның төнчүзүндө мэр болуп ажылдап турганы Кызыл хоо-
райга хөй-ле чүүлдерни кылган, аңаа Кызыл хоорайның хүндүлүг
хамаатызы атты тывысканы таварылга эвес. Ооң Россияның болгаш
Тываның мурнунга ачы-хавыяазын ССРЭ-ниң, Россия Федерациязы-
ның болгаш Тываның хөй-ле күрүне шаңналдары-биле демдеглээн.
Дозур-оол Лайзапович бедик мергежилдиг специалист, кайгамчык
организатор кижилер, ынчангаш аңаа эң нарын ажылды болгаш ха-
рысалгалыг албан-дужаалдарны бүзүрээр турган. Ол даандырган
ажылын анаа-ла эки күүседир турган эвес, ону чогадыкчы езу-би-
ле, бедик харысалга-биле, эки кылдыр күүседиринин оруктарын
дилеп тывышкын-биле кылыр турган, оон өскээр ол ажылдап
шыдавас, ооң энергиязы кезээде кытыгып чоруур болгаш аажок
ажылгыр кижилер чораан. Назы-хары улгадып, хүндүлүг дыштанылгаже
үнзе-даа, ол чаа чүүлдерни тып, планнарны тургузуп, чогадыкчы
дилээшкыннери боттандырып, «халас үе эрттирбе, ажылдап чор»
деп бодунуң аныяк үезинден бээр тургузуп алган дүрүмүңге чагыр-
тып келген. Ол ону таныыр, билер кижилеринин чүрөктеринге чырык
болгаш чаагай тураскаалды арттыргаш, бистен чарлып чоруткан» —
деп, Шолбан Кара-оол бижээн.

Дозур-оол Лайзапович Тинмей 1957-1961 чылдарда Россияның
Г.В. Плеханов аттыг экономика академиязынга өөрөнгөн, ону «По-
литиктиг экономия» мергежилдиг, экономист эртемниг дооскан,
1974 чылда Ниитилел эртемнеринин академиязының диссертация
чөвүлели болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында ака-
демиктиг чөвүлел экономика эртемнеринин кандидаты эртем чада-
зын аңаа тывыскан.

Ол Тыва Республиканың «Буян-Бадыргы» ордени-биле (2014 ч.),
«Кызыл хоорайны сайзырадырыңа ачы-хавыяазы дээш» медаль-би-
ле (2014 ч.) шаңнаткан. Тываның күрүне университетинин хүндүлүг
профессору (2013 ч.), 2012 чылда Тываның күрүне университетинин
«Эртемге салышкынны дээш» хөрөк демдээн тывыскан, Кызыл хоо-
райның хүндүлүг хамаатызы (2003 ч.). Ооң адын Бии-Хем кожууннун
Хадың ортумаа школазынга тывыскан (2009 ч.). 2006 чылда К.Д.
Ушинскийниң «Педагогика эртемнеринин талазы-биле ачы-хавыяа-
зы дээш» медалын, 1999 чылда Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы атты тывыскан. 1967 болгаш 1987 чылдарда ону Тыва
АССР-ниң Дээди совединин Президиумунун Хүндүлел бижии-би-
ле, 1981 чылда «Күш-ажылчы шылгарал дээш» медаль-биле, Тыва
Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле шаң-
наан.

Дозур-оол Лайзапович эртемден кижилер болганда, чүнү-даа чу-
гаалаар дээнде, ыяал-ла боттук медээлерге даяныр кижилер чораан.
Кызыл хоорайның сайзырап эгелээнинге хамаарыштыр бодунуң
бодалын безин илередирде, ол фактылар-биле чепселенип алыр
чаңчылдыг. Бодунуң ол сактышкыннарын Дозур-оол Лайзапович
элээн каш номнарда кириген: 2003 чылда «Кызыл — чедишкыннер
болгаш чидириглер», 2009 чылда — «Мээң Кызылым», 2014 чылдың
февральда база бир «Кызыл — ол чоокта чаа болган» деп номнарны
үндүргөн.

Дозур-оол Лайзапович Тинмей Россияның Журналистер эвиле-
линиң болгаш Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ол 54
номнарның болгаш дептерлеринин автору, ССРЭ-ниң болгаш Россия
Федерациязының сес медалдары-биле шаңнаткан.

Д.Л. Тинмей 1939 чылдың март 10-да Бии-Хем кожуунга төрүттүнгөн.
Хадың ортумаа школазынга өөренип чораан, 1961 чылда Москвада
улус ажил-агыйының Г.В. Плеханов аттыг институтун, 1977 чылда
Ниитилел эртемнеринин академиязының аспирантуразын дооскан.
Бодунуң күш-ажылчы базамын 1961 чылда Кызылдың педагогика
институтунга башкылап эгелээн, ооң соонда удуртур ажылдарга
ажылдап чораан. Амыдыралының сөөлгү хуннеринде Хергелел ко-
операциязының Сибирь университетинин Тыва филиалының дирек-
торунга ажылдап турган, Тываның күрүне университетинин профес-
сору.

Республикага юбилейлиг чылда Дозур-оол Лайзапович бодунуң
75 харлаан юбилейин демдеглээн. Сөөлгү 60 чылдарның дургузунда
найысылалдың амыдыралы ооң сагыш-сеткилинге балалбас кылдыр
арткан, ону бодунуң хуу бижимелдеринге демдеглэп алган. Кызыл-
дың кандыг турганын, оон канчаар өскерилгенин ол бирден бир чок
ында бижип каан.

«Халас үе эрттирбе, ажылдап чор» деп принципти амыдыралын-
га сагып чоруурун аныяк кызылчыларга күзээр-дир мен — деп, ол
чугаалап чораан. — Бүгү ажылды херек кырында кылыр, хоорайның
амыдыралы-биле деңге чурттаар чоор».

САКТЫП ЧОР МЕН

Бистиң ававысты Иргит Сендаа-кай Сүге-Маадыровна дээр. Ававыс үр эвес аараанының түңнелинде, 2011 чылдың октябрь 17-ниң хүнүнде чырык өртемчейден база бистерден чарлып чоруткан.

Мен чаа-ла шору чүве билип, 4-5 хар үемде авам, ачам суг каас-чараш Кара-Хөлүвүстүң ортаа үезинде кыштагларга турар улус болган. Авам, ачам мал-маганы дээш иелээн-даа халчыл алгаш чоруй баарлар. Мен аалга чааскаан арткаш, азырандыларымга сизген каап берип, суггарып кааш, ойнап турар мен. Кежээ дүжерже, авам, ачам сугнуң даянгыштары кайыын-на дыңналып кээр ирги деп дыңнааланып басып турар мен. Оларым мүн-не имир каксы оон-моон чедип келгилээр. Бо кыштаглардан көжүп баткаш, Ак-Кара-Суг деп черге кээрлер.

Элээн үелер эрткенде, авам эмчилеп чорупкан. Аалга ачам, акым, мен суглар турган бис. Ачам бир хүн суурже чоруткаш, авамны эккелген. Авам чоорганда бир-ле чүве ораап алган кирип келгеш, орун кырында чыттырып кагды. Ачам тургаш: «Аваң сөзү бичии өпө садып эккелген-дир, уруум» — диди. Авам эртенінде даштыртан баглыг чүве кирип эккелгеш: «Бо сөзү ааттынып өскөн кавайың-дыр, ам маңаа дунмаңны аадып өстүрер бис, уруум» — деп тайылбырлады. Ооң соонда, шынап-ла, авам дунмамны кургаглааш, эмзиргеш, кавайыңа чыттырып бээрге, мен сонуурган чайгап турган мен.

Авам Чайлаг школазынга үр эвес үениң иштинде өөрөнгөн мен дээр кижини. Улустуң улуг уруу, арта дун кара чаңгыс кызы турган. Ынчалдыр-ла ада-иезиниң дузалакчызы бооп өзүп келген. Ооң соонда кожа-хелбээ чурттап чораан бөдүүн өг-бүлениң оглу Стал Иргит ачам-биле өг-бүлө тудуп, амыдырал-чуртталгазын көдээге эгелзэннер.

Авам дээрке кижилерден тускай бүдүш чаңныг кижини болган. Кара угааны-биле шупту-ла чүвени боду,

чааскаан өөрөнгө, билип алган болур. Ачам харын 3 классты дооскан кижини мен дээр кижини. Ачамның чүве номчууру оожум, а авам болза чүнү-даа туткан соонда, сааладыр номчааш баар. Бир эвес эки школага өөрөнгөн болза, авам та кандыг артист, та кандыг чогаалчы болур турган. Дыңнап ораарга, бо хамык чогаалчыларның шүлүктөрүн, чогаалдарын доозазын биске чугаалап берип олурар. Максим, Кара-кыс Мунзуктарның ырларын доозазын шээжи-биле чугаалап, шүлүктөп, ырлап ораар боор. Амгы шагның чамдык ажы-төлүңгө чүве өөрөдирге дыка берге ышкажыгай. Шаандакы улус шак ол хире кызыма-кай, тура-соруктуг боор-дур.

Авам кайгамчык солун болган кижини, чечен-мерген, чогаалчы. Олурган кижини ол-ла черинче олуртур чогаадып ырлап кааптар. Маңнап чораан машиналарны марка аайы-биле ол-ла олчаан чогаадып кааптар. Авамның ийи оглу кара чажындан машина-техникага сундулуг болганнар. Улуг оглу, Борязы — машиналарның кандызында мунар документилик, суурнуң хоочун чолаачызы. Бичии оглу, Серегазы — трактор мунар документилик. Ачам суг Артыл-Ажык тайгазынче чайлаа-ларлар. Оглу Борыказы ГАЗ-66 машиназы-биле шупту аалдарны тайгаже көжүрүп үндүрер турган. Чамдык эң кадыр-берт, малгаштыг тайгаларже бичии оглу Серегазы кончуг күштүг 75 маркалыг трактору-биле көжүрүп үндүрер турган.

Авам чүү боор, көжүрүп суг турган үеде ырлап каап ораар кадай-ла болгай.

Артыл-Ажык тайгазынче
Ажып үнер бб.
Ааладыр долгап ораар.
Авазының Борыказын.

Малгаштыг-ла кежиглерни
Маңнап кежер 75-жи.
Базып, салып мунуп ораар
Баштак кара Сереганы.

Кажан улуг оглу, Борязы Ак-

Довурак хоорайга КАМ-АЗ машинаны мунуп ажылдап турда, авазы мынчаар ырлап чораан.

Ааладыр долгап турган
66-дың канчап барды?
Калбак-баштыг КАМ-АЗ-биле
Канчап орнап алдың, оглум.
Акшалыг чер, хөпөйлиг чер
Асбестиг Ак-Довурагы.
Акшазы чок, хөпөйи чок
Авай оглу канчаар ирги.
Хөпөйлиг чер, акшалыг чер
Хөмүр-даштыг Чадааназы.
Хөпөйи чок, акшазы чок
Хөмүкү оглум канчаар ирги.

Оон аңгыда чүгле ажы-төлүн эвес, ол бүгү-ле долгандыр турар бойдусту, чер-чуртун, бүгү-ле дириг амытаннарны, азыраан мал-маганын дээш, чүнү алгап-мактап ырлаваас дээр.

Час дүжүп орда, куштар дугайында чугаалап туруп бээр. «Аңгыр деп кушту кижини өлүрбөс, ол дээрке бурган кужу боор чүве-дир, оолдарым. Дуруяларга база дегбөс, ол эжеш куштар-дыр, бир эвес эжин чидиритер болза, өлгүжеге каргыжын тө алгырып кээр куш-тур ол» дээр.

Авам мээң бичии уруум Снежана 5 харлыг турда, иелээн чээрден чорааш келгеннер. Уруу чыткан калбак даштарны аңдара соккаш, ында курт-кымыскактарны соккулап туруп бээр болган. Оон кырган-авазы уруунга оюн-баштак аайы-биле мынчаар тайылбырлаан-дыр. «Ол даштар адаанда курт-кымыскактар база бистер ышкаш ында чурттап, амыдырап турар боор чүве-дир. Кымыскактарның даш бажынын үрей соптарыңга, олар бичии оолдарын кириер чер тыппайн, ызырып алган халчып турдулар чоп, уруум. Анаа-ла халып чораан ээрэмчикти-даа болза кижини өлүрбөс чоор, таптыг көөр болзунда, ооргазының кырында эңдере оолдарын чүктеп алган чоруур чүве-дир. Кымыскактар дээрке бо бичии амытаннарның эң-не ажылчыны ол боор чүве-дир. Бүдүн хүннү, дүннү өттүр чүнү-даа уязынче дажып эккеп аар, үнгүрүнүн иштин

кылаң-тас кылдыр арыглап-ашта амытаннар-дыр ол, уруум». Оон кан-авазы уруунга ол бичии амытаннар дугайында шүлүк өөрөдип Уруум шүлүктээн:

Доос-кара, ээрэмчик
Доозазы эштиг болур.
Кадыг дүктүг хаван безин
Кады оъттаар эштиг болур

Кодан-даа бол, тоолай-даа
Кокпазынга эштиг халыыр.
Элик-даа бол, хулбүс-даа бол
Эзиминге эштиг оъттаар.

Ам ол бичии Снежана шко чедишкенин дооскаш, Кызы ТываКУ-да 2 дугаар курста студент болуп чыгып, Ол бичизинден тура-ла, ыр-шүлүктээринге сундулуг болуп Мөөрейлерге киришкеш, удаа-да чедишкенин чедип ап чоруу база кырган-авазының өөрөдип ачызы-дыр. Мен база алыс авам салгакчызы болгаш ындыг ый мен, өйлеп-өйлеп бижий бээр мен. Ырлап чораан мээң авам Ырай берген хомуданчынын. Ырыларың сактып келгеш, Ырлар дээрке, ыым келир.

Азырап каан улуг кызың
Авамның сөзү изиң истеп,
Азыраан малым өстүрер дээр
Амыр-дыш чок чор мен, авай.

Кажан кижиниң авазы дириг болуп, чоргаар, чүнү-даа тоовас, чынныг куш дег сен. А кажан авам бажы караш дээн соонда, чалдык чок кушкаш оглу-биле дөмей, кичи генчиг апаар силер. Авалар ол хире биске чоргааралды, күш-энергия берип чоруур боор-дур.

Ынчангаш аныяк-өскөнгө: аваң кайы-хире ынак болдур силер, даштар турар дириг бойдуска, чуртка база кады чурттаан эжини ол хире ынак болунар деп чагыксадыр мен.

Валентина ХЕРТ
Бай-Тайга, Кара-Хөл сум

АЧЫ-БУЯННЫГ АВА

Бай-Тайга кожуунуң Хемчик суурнуң хүндүлүг чурттакчызы Анакан Кара-Саловна Дойбухаа 1943 чылдың частың башкы айында (март айда) Көөп-Сөөк суму-зунуң Улуг-Ооругга хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң үш дугаар уруу болуп төрүттүнгөн. Ада-иези кончуг ажылгыр, кежээ кижилер. Хөй ажы-төлүн азырап, ажылга өөрөдип каан: алгыны эттеп, дааранып, малга ынак кылдыр кижизиткен. Чажындан тура Анакан Кара-Саловна күш-ажылга дадыккан, школачы чылдарында эки өөрөдигелиг, хөй-ниитичи чораан. Кызыл-Дагның эге школазынга өөрөнгөш, улаштыр Тээли школазын дооскан. 1961-1962 чылдарда Кызылдың сандыг училищезинче өөрөнгө кирген.

Мергежилениң аайы-биле 1963-1964 чылдарда Кызыл-Даг сумузуңуң сандыгына күш-ажылчы базамын эгелзээн. Ол-ла чылын Ыпын-оол Салчак-ович Дойбухаа-биле өг-бүлө туткан. 1966 чылда Тээлиниң өөрөдиге килдизинге кассирлеп ажылдааш, Өвүр кожуунуң улус өөрөдиге килдизинге санакчы-бухгалтер кылдыр томуйлаткан. Амыдыралының аайы-биле Мөңгүн-Тайга кожуунче шилчээ. Ыраккы кожуунуң амыдыралы, агаар-бойдузу кадыг-дошкун-даа бол, аныяк өг-бүлени чон деткип, кожуунуң бухгалтериязынга санакчыдан кол бухгалтеринге чедир депшиткен. Хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кирип, суурнуң агитквартиразының даргазынга, херэеженнер чөвүлелиниң

кежигүнүңгө ажылдап чораан. Оон аңгыда сарлык кадарып турар көдээ ажыл-ишчи малчыннарга дузалажып турган. Кожуун болгаш республика чергелиг фестивальдарның идепкейлиг киржикчизи. 1975-1984 чылдарда өскөн-төрөөн чери Бай-Тайга кожуунга көжүп келген, төп эмнелгеге ол-ла мергежили-биле ажылдааш, 1984-1998 чылга чедир санакчы-бухгалтерлээн. Ажылдап келген үезинде топтуг-томаанныг, оожум, кижилерге эвилең-ээлдек, чонга кичээнгейлиг болуп, тайылбыр ажылын чорудуп, профэвилел комитетин даргалап, кожуунуң хөй-ниити ажылдарына кирип келген. Чажындан тура-ла мал-маганга ынак болгаш малын тудуп, картофель тарып, хостуг үезин-

де дааранып, ажы-төлүн кижизиткен. Кожуунуң өөрөдиге эргелелин хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, «Ажыл-чурт» журналының дузалал ажыл-агыйына ажылдап турар.

Анакан Кара-Саловна 6 оол, кыстың эргим авазы. Уйнуктары шупту дээди эртемниг башкылар, эдилер. Хөй санныг төрөлдери чөлөңгичи, оларны өглөп-башта чагып-сургап, ажылга кызымак болурунга өөрөдип, уйнуктарын этем-билигге чедирип, кенээттерин күдээлериниң чоргааралы болуп чоруур. Чону-биле эдержи, бурунга чүткүлдүг, хууда мал-маганын өстүрү амыдырап-чурттап чоруур.

Шөңө КУУЖАА
Бай-Тайга кожуу

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6058. Чагыг 84. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның чүткүлдүг дээш авторлар боттары харыылаар.